

Елени Бужаровска
Филолошки факултет
„Блаже Конески“, Скопје,
Македонија
elenibuzarovska@mt.net.mk

Убавка Гајдова
Институт за македонски јазик
„Крсте Мисирков“,
Скопје, Македонија
gajdovaubavka@yahoo.com

Веселинка Лаброска
Институт за македонски јазик
„Крсте Мисирков“,
Скопје, Македонија
labroska@freemail.com.mk

СИНТЕЗА 2.

СЕКУНДАРНИ СРЕДСТВА

ЗА ИЗРАЗУВАЊЕ НА СЕГАШНОСТ – ТРАНСПОЗИЦИИ

СОСТОЈБАТА ВО БАЛКАНСКИТЕ И ВО СЛОВЕНСКИТЕ ЈАЗИЦИ

Настанот што на темпоралната оска го определуваме како сегашен се искажува првенствено со формите на презентот од имперфективни глаголи. Имајќи предвид дека сегашноста претставува допирна точка помеѓу минатото и иднината, а оттука и гранична точка меѓу фактивното и нефактивното, настанот или состојбата што се актуелни во моментот на зборување можат да се искажат и со други глаголски форми и конструкции, чија основна функција не е искажување на сегашност. Ваквите глаголски форми и конструкции ги разгледуваме како секундарни средства за искажување на сегашноста, односно средства кои врз база на транспозиција, настанот што го именуваат можат да го претстават како сегашен. Оваа статија е сублимирана анализа на глаголските конструкции во словенските (недостасуваат податоци за украинскиот и за белорускиот јазик) и во балканските јазици, за кои е карактеристично дека искажувањето на сегашноста е една од нивните транспозициски употреби. Меѓу монографските описи на сегашноста во одделните словенски и балкански јазици е вклучена и статија која се однесува на стариот црковнословенски јазик, но јасно е дека акцентот на нашата работа е ставен на состојбата во современите јазици. Освен членовите на граматичката категорија време, со анализата се опфатени и граматичките категории: вид, дијатеза и начин.

Презент од перфективни глаголи

Најпрво, накратко ќе се осврнеме на употребата на презентските форми од свршените глаголи за изразување на сегашност, затоа што, како што е истакнато во воведот (види: Вовед од З. Тополињска), историјата на употреба на таа формална категорија спаѓа меѓу важните фактори кои ја отсликуваат диференцијацијата на денешните словенски глаголски системи. Од историјата на стариот црковнословенски јазик е познато дека презентот од перфективни глаголи се употребува во функција на футур, односно за искажување на идни, предвидени настани. Од овој период не се познати примери во кои настанот искажан со перфективен презент може да се толкува како актуелен во моментот на зборување. Овој податок не ја исклучува можноста перфективниот презент да се употребува за искажување на итеративни и на омнитемпорални настани, сп. иже во аште доштетъ дши своџ сџпасти погоубитъ ѝ (Зогр.) ‘Оти кој сака да ја спаси душата своја, ќе ја загуби’

Л 9, 24) за што сведочи и соодветната употреба на перфективниот презент во повеќето современи словенски јазици. На почеток ќе ја претставиме состојбата во македонскиот јазик. Во македонскиот стандарден јазик, како што е добро познато, презентските форми од свршените глаголи не се употребуваат самостојно, туку само со партикули или со сврзнички предикати во некои типови сложени реченици. Само во југоисточното македонско наречје, во дел од дијалектите (на југоисточната периферија и во источните македонски говори, во соседство со бугарската јазична територија) се сретнува една постара состојба на самостојна употреба на презентските форми од свршени глаголи во реченици кои изразуваат омнitemпоралност или повторливост, од типот:

За ин'а ѿајс'а баклав'а (ѿри ѿр'асѿа ин'а ук'а шик'ер ... с'еѿна ја сѿ'екув'ами, и с'еѿна ја зв'аждами ѿ'енцир'аѿа... (лагадински говори); (омнitemпоралност).

Ф'лезе, г'рабне адна ѿ'рч'а с'ирне и изб'еге; - д'ојде, з'ачисѿе н'а-две н'а-ѿри и с'-'оде; изм'а'лзе 'офцѿе, з'еме в'ед'а'рѿо и ус-ар'га'ѿѿо в'арве; - в'а кук'ошка с'екуј ден ѿу-адн'о ј'ајце сн'есе; ем'ен д'ојде и ф'аѿе да-в'ике; исѿ'адне на в'онка и се з'аб'р'аве (кукушки говор); (итеративност).

Ваквата состојба во дел од нашите југоисточни дијалекти се надоврзува на состојбата во другите словенски јазици. Примери:

1) *Легна вечер, очи не затварям от мисъл за нея...стана сутрин с натезнала глава тя пак пред мен.* 'Ќе легнам навечер, очи не затворам од мисла за неа ... ќе станам утредента со натезната глава, таа – пак пред мене' (бугарски; заб. во бугарскиот стандарден јазик, сепак, ваквата употреба на перфективниот презент не е многу честа);

2) *Од великог ѿерейѿа чамац ѿоѿоне до саме ѿаласњаче.* 'Од голем товар чамецот ќе потоне до самиот раб'; *Вера радо ѿрихвѿѿи сваки задѿѿак и изврѿи ѿа на врѿеме.* 'Вера радо ја прифаќа секоја задача и ја завршува на време.' (српски);

3) *Znaš li što radi (cijeli dan ne dolazi k sebi) - rano izađe, kasno se navečer vrati.* 'Знаеш ли што прави? (цел ден не си доаѓа на себе) – рано ќе излезе, доцна навечер ќе се врати' (хрватски);

4) *Kdor nazadnje pride kosti dobi.* 'Кој последен ќе дојде, ќе добие коски' / 'трошки'; *Kopriva ne rozebe.* 'Копривата не смрзнува' / 'Не удира гром во коприва' (словенечки);

5) *Ну посмотрите на его улыбку, какой он добрый зтот Ибрагим. Ухмыльнется тряхнет плечами ударит ладонь о ладонь..., да как броситься под музыку лезгинку танцевать.* 'Погледнете, каква насмевка има, колку е добар тој Ибрагим. Ќе се насмее, ќе ги стресе рамењата, ќе ги удри дланките ... па ќе се фрли на музика лезгинка да игра.' (руски);

6) *Ked pridem domov, narúbam dreva, vyčistim pes, a zakúrim.* 'Кога ќе дојдам дома, ќе нацепам дрва, ќе ја исчистам печката и ќе ја запалам.' (словачки)

7) *Wszyscy inni dobrze się bawią, a on przyjdzie, usiądzie w kącie i milczy...* 'Сите други добро се забавуваат, а тој ќе дојде, ќе седне в ќош и ќути...' (полски)

8) *Liptowski twaroh na pomazki. 250 g twaroha zmieszamy z młokom ... Na końcu přidamy hišće sól a papriku po swoim słodze.* 'Липтовско сирење за мачкање. 250 g сирење ќе помешаеме со млеко ... На крај ќе додадеме уште сол и пипер по вкус.' (лужички)

Во врска со употребата на презентските форми од свршените глаголи може да констатираме дека во јужните словенски јазици (бугарскиот, српскиот, хрватскиот) овие форми ретко се употребуваат за искажување на итеративност или омнитемпоралност (за омнитемпоралност нешто почесто отколку за итеративност). Во рускиот, во западните словенски јазици (полски, чешки, словачки и лужички) како и во словенечкиот јазик, итеративната и омнитемпоралната употреба на перфективниот презент е почеста (во овие јазици перфективниот презент функционира како парадигма за идно време од перфективните глаголи). Општо речено, како новина во словенските јазици може да се забележи податокот дека во чешкиот, во словачкиот, и во словенечкиот јазик, може да се употреби перфективен презент и за искажување на актуелна сегашност: *Ty šaty mi dobře padnou* 'Овој фустан добро ми стои' (чешки) (за употребата на перф. презент види и: *Основни средствија за ...*).

Pavle in Nace sta se dogovarjala zaradi njive. Sledni je Pavle povzel: "Sedaj veš vse, ponudim njivo najprej tebi, ki si sosed; odloči se, ali jo vzameš ale ne, ker imam drugih kupcev." Nace je pomolčal, puhnil oblak dima pod strop, potem pa vzel pipo iz ust in rekel: "Kupim." Segla sta si v roke in razgovarjala najprej o tem, kako se bo kupčija izvedla. 'Павле и Наце се договараа за нивата. Најпосле Павле рече: "Сега знаеш сè, ти ја нудам / ќе ти ја понудам нивата најпрвин тебе, бидејќи си ми сосед; реши се дали ја земаш или не, бидејќи имам други купувачи." Наце помолче (молчеше извесно време), пуфна облак чад наугоре, потоа го извади лулето од устата и рече: "Ја купувам / Ќе ја купам". Си стегнаа раце и разговараа понатаму за тоа како ќе се изведе зделката (купопродажбата)'. (словенечки).

Na, to ti dam za spomin. 'На, ова ти го давам / ќе ти го дадам за спомен.' (Škrabec, 1903: 555) (види во делот за словенечки јазик).

Во посочените примери дејствата се фактивни, сегашноста е актуелна, а изразена е со презент од глаголи со свршен вид (dovršni sedanji čas, dovršni sedanjik).

За словенечкиот јазик се забележува (S. Dickey: 2003) дека презентот од перфективни глаголи за искажување на актуелен настан се користи во случаи на перформативност. Оваа употреба е честа во словенечкиот кај Вајес et al (1971: 238) се нарекува 'сегашна намера на говорителот'. Ваквата употреба не е ограничена само на првото лице, а се забележува и во примери од типот: *Ali mi to daš?* 'Дали ми го даваш / Дали ќе ми го дадеш тоа?'

Посочената ситуација во словенечкиот јазик во голема мера наликува на македонските примери во кои презентот од имперфективни глаголи и од

секундарни имперфективи се употребува со модално значење на т.н. готовност (сп. дел посветен на секундарните функции на презентот).

Балканските несловенски јазици не ја познаваат категоријата вид од оној тип што го разликуваат словенските јазици, па со оглед на тоа не се предмет на анализа во овој контекст.

Перфект

Перфектот по своето потекло е глаголска конструкција, која од темпорален аспект има сосем јасна врска со сегашноста, односно со перфектот се искажува сегашна состојба што е добиена како резултат на некое претходно извршено дејство. Во текот на историскиот развој во поголемиот дел од словенските јазици наследениот перфект (базиран врз презентската парадигма на глаголот *byti + минат активен партицип се преоформил како претерит, чија основна функција е изразување на минат настан (во сите северни словенски јазици, освен во лужичкиот јазик во којшто се чуваат и простите претеритални времиња). Во балканските словенски јазици, македонскиот, бугарскиот, а делумно и во српскиот и во хрватскиот јазик, развојот на целиот глаголски систем отишол во подруг правец, секако како резултат на јазичната интерференција на балканскиот јазичен простор и доста подоцнежното стандардизирање на овие јазици. Затоа, претставувањето на состојбата со перфектот, неговите форми и употреби во сите балкански јазици е доста сложена работа (за перфект види и: *Основни средствија за ...*). Во оваа прилика нема да се задржуваме на појавата и на развојот на различните форми на перфектот во одделните јазици, туку само ќе ја нотираме нивната резултативна употреба. Примерите што следат се од сите балкански јазици и од обработените словенски јазици.

1) *Сум тӣи донела нешто многу инт̄ересно. Дојди да видиш!; Оваа задача т̄очно си ја решил.*

– *Денес ја имаш исцешлано коса̄та.; Но, погледни колку убаво го има нацрта̄но црта̄ежот̄. ; Кофата̄ е пројадната̄; Дали си е ошиден, боже, или пак се качува нагоре.* (Б. Конески, 440). (македонски)

2) *Мама, пао сам, помогни ми да усџанем!* ‘Мамо, паднав, помогни ми да станам.’ (српски)

3) *Калина хайде на закуска!* ‘Калина, ајде на појадок!’ – *Закусила сџм вече.* Веќе сум јадена / имам јадено; *Иван е седнал и мълчи.* ‘Иван е седнат и молчи.’ (бугарски);

4) *Tu sam izreku upamtio još kao đak (i sad je znam)* ‘Таа изрека сум ја запаметил уште како ученик (и сега ја знам)’; *Ispružila se i naslonjači (i sad leži).* ‘Се испружила во фотелјата (и сега лежи).’ (хрватски);

5) *Toliko časa sem ga čekal, sedaj je pa le prišel* (= је ту). ‘Толку време го чекав, а сега сепак дошол. (еве го).’ *Tako si pel, sedaj si onemel* (= sedaj molčiš). ‘Толку (многу, убаво) пееше, а сега (си ми) занемел (= сега молчиш / сега не пееш)’ (словенечки);

6) *Скалы надвисли над морем.* 'Карпите надвиснале над морето (уште висат)'. *Руда залегла здесь неглубоко.* 'Рудата тука не лежи длабоко.' (руски)

7) *Přišla zima. Tak jsi konečně dorazil.* 'Дојде зима. Значи најпосле стигна.' (чешки)

8) *Znaczu, jednak przyszedł...* 'Значи сепак дојде/си дошол', *Przyszła zima* 'Стигна зимата' т.е. 'зима е', *Kupiłam torebkę!* 'Си купив чанта' (и гест на покажување: еве ја...). (полски)

9) *Mam obed uvarený.* 'Имам ручек зготвен.' (словачки);

Последнава конструкција што ја даваме како пример за резултативност е разговорна, а ја има и во чешкиот јазик; Слични конструкции со *habere* перфект се забележуваат и во лужичкиот и во кашупскиот јазик, сп. *Jan ma polo zworane* (лужички); *Mam obiad zrobiony* (кашупски). За развојот на посочените конструкции се претпоставува надворешно влијание (романско, германско). Во секој случај се работи за конструкции со непотполна граматикализација и неотворена деривација за разлика од примерите со *habere* перфект, што можат да се посочат во балканските несловенски јазици, како и во македонскиот.

10) *Am vānitā i nu mi duc.* 'Имам дојдено и не си одам.' (аромански со *habere*-перфект); *Vānit esk as'tazi i u sǎ šǎd pǎn 'lunedī.* 'Денес сум дојден и ќе седам до четврток.' (аромански со *esse*-перфект);

11) *Μόλις έχω γράψει/έγραψα ένα γράμμα* 'Само што имам напишано /напишав едно писмо'. (грчки);

12) *Ne kemi qenë shokë të ngushtë që në fëmijëri (dhe akoma jemi).* 'Ние сме (сме биле) добри другари од детство (и сè уште сме).'; *Kësaj radhe jam ftohur keq, prandaj pi ilaçe.* 'Овој пат сум настинал лошо, затоа пијам лекови.' (албански).

Во македонскиот јазик, како што се забележува и од дадените примери, освен со наследениот словенски *сум*-перфект, резултативност, се искажува и со конструкции базирани на глаголската придавка на *-н/-ӣ-* во комбинација со глаголот *сум* (види ги примерите *Кофай̄а е ӣројадна̄а*; *Дали си е о̄ӣиден...*, кои секогаш искажуваат резултат, без разлика дали се образувани од преодни или од непреодни глаголи) или во комбинација со глаголот *има*, образувајќи на тој начин еден нов тип на перфект во македонскиот, развиен под влијание на балканските несловенски јазици, пред сè, на балканскиот романски.

Во бугарскиот јазик конструкциите на перфектот од типот *habere* + глаголска придавка на *-н/-ӣ-* не се развиени како во македонскиот јазик. Таму, главно, резултативноста се изразува со словенскиот *сум*-перфект.

Во српскиот јазик, слично како и во бугарскиот, перфектот се третира и како форма што изразува резултатив. Во хрватската граматика пак, ваквата употреба на формите на перфектот се нарекува *gotova sadašnjost*. Еве што пишува таму: "*Gotova sadašnjost, apsolutna i relativna, izriče se perfektom. Glagolski pridjev radni sam po sebi izriče gotovu radnju. U spoju s prezentom glagola biti, koji izriče sadašnjost, - dakle u perfektu kao složenom glagolskom obliku - taj glagolski pridev postaje izrazom gotove sadašnjosti. (Nema više sunca. Zašlo je.)*" (Katičić 1986: 50; види дел за хрватски јазик). Понатаму се кажува дека

главно значењето на 'готова сегашност' го изразува перфектот образуван со л-форма од свршените глаголи, но понекогаш резултативноста може да се забележи и кога се употребени л-форми од несвршени глаголи.

Во словенечкиот јазик сум-перфектот се нарекува свршено минато време, односно *dovršeno pretekli čas*; тој е главно форма за изразување на минати настани. Се разбира, со формите на ова време може да се изразува и "непосредно извршено дејство кое од минатоста достигнува со својот резултат токму во сегашноста: *Tako si pel, sedaj si onemel (=sedaj molčiš).*" Воопшто, во поглед на употребата на перфектот, словенечкиот јазик спаѓа во групата на северните словенски јазици каде што перфектот е време за изразување на минато дејство, а само од контекст може да се почувствува и некаков резултат од тоа дејство или допирни точки со сегашноста.

Во грчкиот јазик за искажување на резултат во сегашноста се употребуваат формите на *habere*-перфектот, кој во грчкиот јазик не е наследена форма од старогрчкиот, туку е понова појава. Често место перфект се употребуваат формите на резултативниот аорист. Примерот што го посочуваме може да се изрази и на двата начина *Μόλις έχω γράψει/έγραψα ένα γράμμα* 'Само што имам напишано /напишав едно писмо.' "*Έχω γράψει/έγραψα ένα γράμμα.* 'Имам напишано /напишав едно писмо.'

Освен овие две парадигми, конструкции кои се употребуваат во грчкиот, а кои изразуваат најстатична семантика се оние оформени од *εἶμαι* + медиопасивен партицип (од свршен вид) како во примерите: *εἶμαι κουρασμένος* 'изморен сум'; *εἶμαι ταξιδεμένος* 'нашетан сум'. Многу слични конструкции сретнуваме и во ароманскиот јазик: *esk vānit* 'сум дојден', *esk intrat* 'сум влезен'. Сличноста со македонските конструкции од овој тип е очигледна.

Во северните словенски јазици перфектот (*byti + минат активен партицип) изразува минатост. Се разбира, значењето на резултативност е секогаш присутна, можна контекстуална варијанта на овој тип конструкции. Ќе наведеме некои примери:

Znaczu, jednak przyszedłeś 'Значи сепак си дошол'; *Kupiłam torebkę!* 'Си имам купено чанта! / Сум си купила чанта'; и гест на покажување 'еве ја'). (полски)

Скалы надвисли над морем. 'Карпите надвиснале над морето. (уште висат'. (руски)

Од оваа група на северните словенски јазици отстапува само лужичкиот јазик, кој ги чува простите минати времиња, аористот и имперфектот, а го зачувал и старото значење на перфектот – резултативност во сегашноста. Примери: *Hdže sy serbšćinu nawuknuł?* 'Каде си научил лужички?'; *Michał Nowak habilitował.* 'Михал Новак докторирал'. Во вторава реченица се гледа дека помошниот глагол во третото лице може да отсуствува, што е карактеристика само за заглавија во весници, списанија и сл., но е убав пример за изразување резултативност. Ако настаните се негирани, формите на перфектот стојат на крајот од реченицата (веројатно се работи за влијание од германскиот јазик), при што помошниот глагол е во

постпозиција во однос на партиципот: *Něšto tajke hišće widzał njejsym!* 'Такво нешто никогаш не сум видел!'

Како заклучок за употребата на перфектот за изразување на резултат во сегашноста може да го кажеме следново: македонскиот јазик со своите два типа на перфект – стариот словенски и новиот балкански (сум-перфект и има-перфект), поседува навистина различни средства за изразување на резултат. Бугарскиот јазик, во тој поглед ни се прикажува како делумно балканизиран затоа што за бугарскиот не се вообичаени конструкциите со помошниот глагол *има* + *-н/-и-* придавка, иако можат да се употребат (пример: *имам изготвен план, имам написани трудови* сп. Илиевски 1988: 226). Другите балкански несловенски јазици, а тоа се албанскиот, грчкиот и ароманскиот, резултатот го изразуваат со перфектот; албанскиот со перфект граден и со двата помошни глагола *kam* и *jam*, но коишто не претставуваат две различни парадигми, како во македонскиот јазик, ами го конституираат единствениот перфект, при што *kam* се врзува со 'активни' глаголи, а *jam* со 'неактивни' глаголи, според албанската граматичка терминологија сп. (Newmark L, 1999); ароманскиот исто така со перфект граден со двата помошни глагола (*am, esk*) со тоа што резултативноста доминира кај перфектот што се гради со помош на глаголот *esk* (сум); и грчкиот јазик исто така, со перфект, образуван со помошниот глагол *εχω* (има), со аорист кој во грчкиот јазик може да изразува резултатив или со конструкција *ετσι* + медиопасивен партицип од свршен вид. За останатите словенски јазици, можеме сумарно да констатираме дека во сите нив, стариот перфект се преосмислил како претерит (без разлика дали ги поседуваат простите минати времиња или не), па резултативноста (главно на перфектните форми од перфективни глаголи), произлегува главно од контекстот.

Имперфект

Во дел од прилозите посветени на разгледуваните јазици се забележуваат и примери на употреба на имперфектот во ситуации што непосредно се врзуваат со моментот на говорење. Така, во македонскиот јазик честа е употребата на имперфектот во оние случаи кога во актуелниот сегашен момент се зборува за нешто за што е веќе претходно разговарано; со употребата на формата на имперфектот се потенцира дека информацијата била претходно позната, но е заборавена или за настанот е претходно дискутирано, па сега повторно се дискутира за истата работа: *Како ти беше момче името? Ти Пејре се викаше, така?; Сега беше за санка, а не неки!; Што те беше да дојдешме?* Освен за несеќавање, досетување, во македонскиот јазик имперфектот се употребува и за учтиво обраќање или молба: *Почекај малку, сакав да ти кажам нешто* ('сакам да ти кажам нешто') или *Ми треба Борис, Ве молам!* ('ми треба Борис') итн. Сите примери искажуваат одреден тип на дистанца на говорителот во врска со искажаниот настан.

Ваквата употреба на имперфектот посебно ја одбележуваат граматиките на бугарскиот јазик, на пр. *Исках да ви попитам* 'Сакав да ве прашам ...' *Вие как се казвахте?* 'Вие како се викавте?'. Како што покажуваат примерите, имперфектот со значење на сегашност може да се употреби при искажување на желба и притоа се избегнува категоричноста на барањето искажано со презентот 'искам', или во случај на т.н. 'модално значење на досецтане', како во вториот пример.

Соодветна употреба на имперфектот може да се констатира и во српскиот јазик, иако не е забележана во граматиките на српскиот јазик, што ги консултираваме. Ќе дадеме пример од сопственото познавање на српскиот јазик: *Како се оно зваше твојот сосед?* 'Како се викаше твојот сосед?' (српски). Претпоставуваме дека ваква употреба имперфектот има и во хрватскиот јазик. Во секој случај треба да се има предвид дека се работи за употреба што е карактеристична за разговорниот јазик.

Во албанскиот јазик имперфектот исто така може да се употреби за потсетување: *Si të quanin?* 'Како те викаа? = Како се викаше?'

Во грчкиот јазик се сретнуваме со слична употреба на имперфектот во експресивно обоени дијалогски реплики (со нукулци на адмиратив): *Γιαννο, δεν εχεις η μανα...για να σ'εκλαιγεν;* 'Јане, немаше (немаш) мајка за да те оплакуваше (оплакува)?' (грчки)

Аорист

Освен перфектот и имперфектот, како минато време кое означува дејство што се случува во точно определен момент во минатото, со компонента на резултатив може да се употреби и аористот, иако оваа негова употреба е ограничена само на определени контексти и конситуации, и се разбира само на јазиците кои се уште го чуваат аористот како едно од минатите времиња. Сп. во следниве примери:

- 1) *Дојдов дури до овде само за да ти кажам ова.* ('тука сум / дојден сум'); *Еј, ти лета капата (ветерот ти ја оддува);* *Ме ранија!* 'ранет сум!'; *Не можам повеќе, се преморив* 'Преморена сум'; *Е, сега се налутив / Е, сега ме налут.* (македонски);
- 2) *Иване, паднаха ти хартиени парченца по земята!* 'Иване, ти паднаа хартиени парченца по земјата.' (бугарски);
- 3) *Пријателе, паде ти едно дрво с кола* 'Пријателе, ти падна едно дрво од колата.'; *Друже, падоше ти наочари.* 'Другар, ти паднаа очилата' (српски);
- 4) *δίψασα / διψασάω;* 'ожеднев / жеден сум' *πείνασα / πεινάω;* (огладнев / гладен сум); *κατάλαβα / καταλαβαίνω* 'разбрав / разбираам' (грчки);
- 5) *Anila u vonuat, ra zilja.* (албански);

Од наведените примери можеме да заклучиме дека аористот овде се употребува за искажување на резултат од минато дејство што е видлив во моментот на зборување. Ваквата употреба е карактеристична за македонскиот, грчкиот и бугарскиот јазик, и делумно, за српскиот јазик (велиме делумно, затоа што употребата на простите минати времиња во

српскиот е сè поретка). Соодветното значење е зависно од контекстот или од конитуацијата. Инаку, аористот, впрочем како и најголем дел од другите временски парадигми е способен да изрази вонвременско или, попрецизно, сèвременско значење во искази како што се пословиците и поговорките. Таков пример имаме од хрватскиот јазик: *Nesta blaga, nesta prijatelja*. 'Снема богатство, снема пријатели'.

Категорија статус (нон-конфирматив)

Развојот и граматикализираноста на категоријата статус во јазиците на балканскиот простор е посебно интересна. Во македонскиот и во бугарскиот јазик се развила семантичката категорија прекажување (имперцептив, нон-конфирматив, дубитатив) чија семантичка инваријанта би гласела 'не сум сигурен, не гарантирам за вистинитоста на она што го кажувам' (Тополињска 1995: 245). Носител на оваа семантика е главно сум-перфектот чијашто временска неопределеност можела да овозможи накалемување на уште една функција. Темпоралната карактеристика на прекажаноста што ја изразува сум-перфектот е 'неидност', односно со овие форми можат да се прекажуваат настани што се случиле пред моментот на зборувањето, но и во моментот на зборувањето. Примери: 1) *Марко вчера бил на службен пати, затоа не го најдов*. 2) *Јана денеска отишла во Скопје, не можеме да ја најдеме*.

Во македонскиот и во бугарскиот јазик, освен конструкциите од типот сум + л-форма, во рамките на категоријата статус се граматикализирале и соодветни конструкции со коишто се прекажуваат формите на *futurum* и *futurum praeteriti* (во македонскиот, тоа се конструкциите од типот *ќе сум одел*). Тоа значи дека во македонскиот јазик категоријата статус ја претставуваат два типа конструкции што ги покриваат трите временски плана: сегашноста, минатоста и идноста, што зборува дека во македонскиот јазик има целосна граматикализација на посочената категорија. Оттука, слободно може да се рече дека конструкциите од типот сум одел претставуваат основно средство за изразување на актуелна сегашност во рамките на категоријата статус. Сепак, со оглед на тоа дека за да се изрази сегашност со посочените конструкции треба поширок контекст или соодветна конитуација и со оглед на тоа дека конструкциите од типот сум одел многу почесто се употребуваат за искажување на минати настани, одлучивме конструкциите со кои се искажува нон-конфирматив во сегашноста да ги разгледаме како секундарни средства за изразување на сегашноста (за категорија статус види и: *Основни средства за ...*).

Значи, со оглед на темата што ја обработуваме, изразување на сегашност, нас овде не интересираат само примери како што е тој под број два, во коишто со перфектни форми се искажува сегашно дејство, но со модална обоеност на несигурност, односно информација од 'втора рака'. Треба да нагласиме дека ова прекажување коешто не е експресивно обоено, главно се изразува со формите на перфектот за трето лице. Прекажаноста (или нон-конфирмативот) во ваква неутрална варијанта е карактеристична за турскиот јазик, па се претпоставува дека на појавата на македонската и на бугарската прекажаност влијаел токму турскиот јазик. Прекажаноста во оваа

неутрална варијанта постои делумно и во српскиот јазик и се изразува со таканаречениот 'крњи перфекат' (перфектна форма во трето лице со отсуство на помошниот глагол *сум*). Примери: *Марко није код куће, оишишао на службени љуи.* ; *Вера кушила цицелe.*

За овие маркирани по начин функции на перфектот во српскиот јазик има пишувано Ирена Грицкат во својата обемна студија за перфектот без помошен глагол (Грицкат : 1954). Грицкат смета дека модалната компонента на недоживеаност, прекажаност, постои во перфектот, главно во третото лице, но според текстовите што таа ги анализира може да се заклучи дека со функција на прекажување еднакво можат да се јават како формите на полниот перфект така и формите на перфектот без помошен глагол (Грицкат 1954: 96). Состојбата во дијалектите пак, сигурно дека трпела влијанија и од окруженоста со другојазични дијалекти, пред сè со македонски и бугарски каде прекажаноста е целосно развиена категорија. Во секој случај, може да заклучиме дека прекажаноста како модална категорија не е развиена во српскиот јазик, туку само инцидентно може да биде изразена со некаков тип на перфект, било да е полн или без помошен глагол.

Сум-перфектот, освен за неутрално прекажување, во македонскиот јазик се употребува и за искажување на адмиратив, односно за изразување на експресивни содржини на чудење, изненадување, несогласување, неверување и сл. На пример: 1) *Пејар најишал роман, ѝа ѝој ни реченица не знае да сосѝави!*; 2) *Многу си ѝораснал, одамна не сум ѝе видел!* Во првиот пример со формата на *сум*-перфектот се изразува негирање на фактивноста на дејството, неодобрување и неверување, а со вториот пример се изразува фактивно дејство коешто говорителот го констатира со доза на изненадување и чудење. Во функција на адмиративот, притоа, се јавуваат формите на *сум*-перфектот во сите три лица, а не главно во третото лице како што е кај прекажаноста. Перфектот е способен да изразува вакви експресивни содржини на целиот балкански словенски јазичен простор (не само во македонскиот и бугарскиот, ами и во српскиот и во хрватскиот јазик. Примери: *Он саградио кућу! Да видим да не верујем! Јели дечко, ѝа ѝи си био велики!*). Еве што вели Грицкат за експресивните функции на перфектот, а кои во српскиот јазик најчесто се изразуваат со перфект без помошен глагол: "Ми видимо да се краћи перфекат употребљава тамо где се мисао исказује не хладно, регистраторски, већ са уношењем експресије...Овде говорник уноси свој став, који може да буде у разним примерима различит..." (Грицкат 1954: 48). Според заклучоците до кои доаѓа Грицкат, експресивноста и резултативноста на формите на перфектот без помошен глагол се тие што, постоејќи во системот паралелно со неутралните претеритални значења изразени со полн перфект, ги издиференцирале појасно овие форми денес во стандардниот српски јазик во поглед на нивното функционирање и семантика (Грицкат 1954: 206).

И додека во словенскиот балкански свет прекажаноста и адмиративот се едни од повеќето функции на *сум*-перфектот (види: резултатив), во албанскиот се сретнуваме со друга ситуација. Албанскиот јазик изградил цел систем за адмиратив паралелен со неутралниот по статус глаголски систем, а

тоа значи дека во албанскиот јазик постојат специјализирани глаголски конструкции за изразување на погоре споменатите експресивни содржини во сите времиња. Овде ќе посочиме пример на адмиратив за сегашност: *Po sjellkan ndihma të tjera*. 'Носеле друга помош!'. Вака искажаната реченица со албански адмиратив за сегашно време може да значи и фактивност и нефактивност, исто како и во македонскиот јазик, во зависност од тоа дали говорителот само се чуди на констатираната информација или не верува во неа. Албанскиот јазик, наспроти комплетно развиениот систем за изразување на адмиратив, нема граматикализирани конструкции за изразување на прекажаност во онаа неутрална варијанта како што го има во македонскиот, во бугарскиот или пак во турскиот јазик. Затоа при раскажување на приказни или други случки на кои говорителот не бил сведок во албанскиот јазик нема да се употреби формата за адмиратив, туку обичните форми на минатите времиња. Може да констатираме дека во македонскиот јазик (како што е и во турскиот кај формите со *miş*) формите на *сум*-перфектот се основата при усното раскажување на некој настан на кој не сме сведоци или при раскажување приказна и, притоа, целиот текст ја носи информацијата дека се работи за прекажување. Во албанскиот јазик, пак, адмиративните форми се употребуваат главно во директна комуникација, а не се основа на раскажување. Пример: *Ai punuaka*. 'Абе тој работел!' наспроти нормалниот перфект *Ai ka punuar*. 'Тој има работено / тој работел'. Слична е ситуацијата и со ароманскиот јазик на оние простори кои граничат со албанскиот. Таму постои адмиратив изграден на ист принцип како и во албанскиот, а за раскажување се употребуваат имперфект и аорист, (а перфектот има резултативно значење) Пример: *(S)ira un vasilie*. 'Си беше еден цар'. Еве што кажува Демирај за разликите на македонскиот и албанскиот адмиратив: „Албанскиот адмиратив за разлика од македонската прекажаност од самиот зародиш на овие глаголски форми се употребувал за чудење на говорителот во моментот на искажувањето и се образува со аглутинирани форми. Прекажаниот начин, пак, во македонскиот е со аналитички форми, и историски гледано модалната содржина на формите на овој начин е секундарна“ Демирај (1994: 188).

Како резултат на соживот и јазична интерференција, во охридскиот аромански говор, според истражувањата на М. Марковиќ, среќаваме адмиратив, оформен со истото средство како и во албанскиот јазик, т.е. со суфиксот *-ка* кој потекнува од третото лице еднина, сегашно време на албанскиот помошен глагол *kam* (има) кој во ароманскиот претставува скаменета честичка: *Tini avuska avut omi!* (аром. сп. во алб. *Tu qenke njeri i pasur!* = Ти си бил богат човек!) или *Tini avuska mari kasă!* (аром. сп. и во алб. *Tu paske shteri të madhë!* = Ти си имал голема куќа). Од примериве се очигледни меѓусебните влијанија на балканските јазици!

Во другите словенски јазици има други начини, главно неграматикализирани, за изразување на категоријата статус. Во полскиот јазик, пак, постои регуларно деривирана конструкција според моделот *NP_N* + финитна форма од *mieć* + инфинитивот *być* + *NP_P* / *A*, со која се искажува еден

Употребата на императивот за изразување на сегашни дејства карактеристична е главно за јужните словенски јазици (во кои не е многу вообичаена употребата на перфективниот презент со повторливо значење). Каква е состојбата во источните словенски јазици не можеме да судиме само врз база на примерите од рускиот јазик. Во материјалите за северните словенски јазици (полскиот, чешкиот, словачкиот и лужичкиот) ваква употреба на императивните форми не регистриравме.

– Кондиционал

Употребата на кондиционалот (од типот петрифицирана форма од *velle* + презент/субјунктив на презентот) за искажување на итеративна и на омнитемпорална сегашност е карактеристична за балканските јазици, сп.

Ќе му ӣшекне – излезе, ќе ѝомине саа̄ӣ два, е̄ӣе ӣӣӣ го ӣак; (македонски)

Κάθε φορά που θα συναντήσει τη Ρένα βγάζει το καπέλο του με πολλή χάρη (Hesse, 60).

Оваа ситуација е секако врзана со разградувањето на наследената категорија вид во балканските словенски јазици, пред се во македонскиот јазик (во бугарскиот јазик презентот од перфективни глаголи се употребува за искажување на итеративна сегашност). Во балканските несловенски јазици, категоријата вид нема граматички показатели, барем не од словенски тип (сп. и погоре).

Со кондиционалот се искажува претпоставен, зависен настан, настан што ќе се изврши во иднина, ако се исполни определен искажан или неискажан услов. Тоа значи дека со кондиционалот се искажува првенствено нефактивен настан, настан чија реализација зависи од определен услов. Од темпорален аспект, со кондиционалот се искажува постериорен настан во однос на претходниот или во однос на моментот на зборување. Оттука, кондиционалот на презентот во балканските јазици се употребува и како форма на футурот. Во случај на итеративната сегашност, со која се искажува серија настани што ритмично или повремено се повторуваат на темпоралната оска, јасно е дека се работи за фактивни настани, кои како целина ги сметаме за актуелни во сегашноста иако најчесто итеративниот настан не се одвива во моментот на зборувањето.

Во врска со итеративноста се наметнува прашањето за употребата на кондиционалот, една во основа модална форма употребена за искажување на реални, фактивни настани. за искажување на фактивни настани. Ќе нагласиме дека кондиционалот при искажување на итеративна сегашност се употребува најчесто во зависно-сложени реченици или кога се зборува за група од настани што се повторуваат, на пр: *Кога ќе излезе од дома, веднаш с̄ӣанува друг човек*, односно: *Ќе седне, ќе го ис̄ӣе кафе̄ӣо набрзина и веднаш ќе си замине*.

Само по себе е јасно дека итеративниот настан не подразбира еден конкретен настан, туку серијата настани се претставува сосем воопштено, без идентификација за кој настан од серијата станува збор. При тоа искажаниот настан нема определена локализација на временската оска и најчесто не е актуелен во моментот на зборување. Кондиционалот се употребува токму во

оваа смисла, за да се означи еден настан општо познат за говорителот, но темпорално неидентификуван, во моментот на зборување само претпоставен, но неактуелизиран настан, еден од многуте во серијата. Дека се работи за фактивен настан се дознава во рамките на контекстот/конситуацијата. Итеративниот настан искажан со кондиционал (кој како што рековме е зависна форма) ја покажува и зависноста на секој поединечен настан од сите претходни членови на серијата, како и од целата серија воопшто. Кога се работи за пар или група од настани што се повторуваат (веќе спомнавме дека кондиционалот за искажување на итеративна сегашност) се употребува најчесто во вакви ситуации) треба да се има предвид и меѓусебната зависност и точно утврдениот редослед во време на посочните итеративни настани. Врз основа на претходните сознанија може да се претпостави евентуална реализација и на соодветниот настан и во иднина, па со итеративно употребениот кондиционал може да се претпостави и продолжување на низата и во иднина.

(За употребата на кондиционалот за искажување на итеративна и на омнитемпорална сегашност види и во: *Изразување на сегашноста во македонскиот јазик и Основни средства за изразување на сегашноста во словенските и балканските јазици*)

Категорија – дијатеза

Сега ќе се осврнеме на средствата за изразување на сегашност во рамките на категоријата дијатеза. Се разбира дека сегашноста како временски ориентир може со иста вредност да ги засегне и медијалните и пасивните конструкции, т.е. и маркираните членови на категоријата дијатеза (в. дел за основни средства за изразување на сегашност).

Како транспозициски средства за изразување на сегашност ќе ги разгледаме конструкциите оформени од глаголот *esse* + глаголска придавка од преодни глаголи, кои главно искажуваат резултат на претходно извршено дејство, но истовремено може да се толкуваат и како конструкции со пасивна дијатеза.

- 1) *Овој мост е изграден во средината на четринаесеттиот век.* (македонски)
- 2) *Овај је мост изграден средином четринајстог века.* 'Овој мост е изграден во средината на четиринаесетиот век.' (српски);
- 3) *Картината е нарисувана од италијанскиот сликар.* 'Сликата е нацртана од талентиран сликар' (бугарски);
- 4) *I on je pozvan da dođe sa nama.* 'И тој е поканет да дојде со нас.' (хрватски);
- 5) *Prvi del je že natisnjen.* 'Првиот дел веќе е отпечатен.' (словенечки);
- 6) *Град разрушен.* 'Градот е разрушен.' (руски) Во рускиот јазик минатите кратки партиципи од свршен вид можат да го пренесат резултативното значење.
- 7) *Dům je postaven z cihel.* 'Куќата е изградена од цигли.' (чешки)
- 8) *Kniha je pisaná populárne.* 'Книгата е напишана популарно.' (словачки)
- 9) *Kościół jest zbudowany w XVI w.* 'Црквата е изградена во XVI век.' (полски)

10) *Ta książka jest czytana głównie przez młodych.* 'Книгата е читана главно од младите.' (полски). Конструкција *być* во сегашно време и *n/t* партицип од несвршени транзитивни глаголи изразува најчесто итеративна сегашност.

11) Το γράμμα είναι γραμμένο. 'Писмото е напишано.' (грчки)

Во грчкиот јазик пасивните форми се образуваат од помошниот глагол *сум* и пасивен партицип на *-μενος* којшто се сложува по род и број со именската синтаagma на која се однесува. Пасив може да се изрази и со *εχω* (*има*) и пасивен партицип на *-μενος*, но според граматиките ваквата конструкција фокусот го става врз одвивањето на дејството, а не врз постигната состојба (види во делот за грчки јазик: Бужаровска ...). Пример: Το πρόβλημα έχει λυθεί / είναι λυμένο. 'Проблемот се реши / е решен'.

12) *Baserkã tu Bela di Sus esti adãratã ti sekulã XVIII.* 'Црквата во Горна Белица е изградена во XVIII век'; видлив резултат од минат настан или дејство. (аромански).

12) *Shtëpia është ndërtuar.* 'Куќата е изградена'. (албански)

За погоре наведените примери во пасивна дијатеза коишто се образуваат со помошниот глагол *esse* и глаголска придавка од глагол во свршен вид, заедничко е значењето на резултативност. За разлика од дијатетички маркираните примери образувани со морфемата *se* со коишто може да се изрази актуелна сегашност со значење на процесуалност, т.е. на дејство што се одвива во моментот на говорење, кај последните примери се истакнува само резултатот од претходно реализирано дејство. Како заедничка констатација за изразувањето на сегашност со пасивни конструкции можеме да го кажеме следново: сличноста на сите разгледувани јазици кај конструкцијата од *esse* + глаголска придавка (партицип) е очигледна и неоспорна.

Како заклучок можеме да го констатираме следново: и словенските и балканските јазици во целина, како централно транспозициско средство за изразување на сегашност, т.е. за изразување на резултат од минато дејство видлив во сегашноста го употребуваат перфектот, што е впрочем разбирливо ако се знае дека основната функција на стариот индоевропски перфект била токму искажување на состојба, резултативност од извршено дејство (Илиевски 1988, 229). Што се однесува до формите на перфектот, се разбира дека тие во словенските јазици се базираат на формите засведочени во старословенските ракописи, а тоа се формите со *сум* + глаголска *л*-форма. Она што е новитет во дел од северните словенски јазици (чешкиот, словачкиот, лужичкиот, кашупскиот, полскиот?), а и во македонскиот јазик тоа е појавата на една нова конструкција со глаголот *habere* + глаголска придавка (од преодни глаголи), која во овие јазици може да изразува резултативност исто како и *сум*-перфектот. Разликата е во тоа што во македонскиот јазик како и во другите балкански јазици (ароманскиот, грчкиот и албанскиот) овие конструкции имаат статус на перфект (*има*-перфект) и се развиле како резултат на меѓусебната силна интерференција што постоела во минатото меѓу јазиците на балканскиот простор. За појавата на *има* - конструкциите во северните словенски јазици, пак веројатно, било

пресудно влијанието на германскиот јазик, и таму сè уште, овие конструкции не се целосно граматикализирани (и има усогласување на глаголската придавка по род и број со директниот објект). Изразувањето пак на адмиративот, како што видовме, во дел од ароманските дијалекти поттикнало процес на позајмување на даден модел (од албанскиот јазик) заедно со непреведена граматичка форма за да се изрази соодветното значење.

Треба да истакнеме дека во транспозициски средства кои можат да изразуваат сегашност спаѓаат и простите минати времиња, кои, во зависност од контекстот и од семантиката на глаголот, нормално можат да се најдат во ситуација да искажуваат резултат на минато дејство видлив во моментот на говорење. Се разбира оваа констатација важи за јазиците кои не ги изгубиле во својот развој простите минати времиња. Во словенските јазици, за изразување на итеративност и омнитемпоралност често се употребуваат и презентските форми од перфективните глаголи. За балканските јазици во целост гледано (и словенски и несловенски) карактеристична е и употребата на императивните форми за изразување на сегашни дејства (императивот се употребува повеќе во оние словенски јазици кои послабо ги употребуваат формите на перфективен презент, или воопшто не ги употребуваат како во македонскиот стандарден јазик). На крајот можеме да заклучиме дека во јазиците што ги анализираме, како резултат на меѓусебно влијание, се развиле нови граматички средства или пак постојните граматички средства се здобиле со некоја нова значенска варијанта, а сè со цел да соодветствуваат начините на кои ќе се искаже дадена семантика. Од тоа и произлегуваат сличностите во инвентарот на изразните средства кај јазици кои се соседни во подолг временски период и кај кои билингвизмот (или полилингвизмот како на Балканот) си го сторил своето. Се разбира, сите овие процеси мораме да ги разгледуваме и во согласност со внатрешните тенденции и можности за развој на на секој јазик одделно.